

MARTIN JANEČKA

**GESTIKULACE
V KOMUNIKACI OSOB
S DIAGNOSTIKOVANOU
AFÁZIÍ**

KAROLINUM

Gestikulace v komunikaci osob s diagnostikovanou afázií

Martin Janečka

Recenzovali:

Mgr. Adam Kříž, Ph.D.

Mgr. Ing. Jana Horynová

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Ovocný trh 560/5, 116 36 Praha 1

www.karolinum.cz

Praha 2022

Redakce Josef Lesák

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2022

© Martin Janečka, 2022

ISBN 978-80-246-5262-7

ISBN 978-80-246-5373-0 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Poděkování	11
1. Úvod	13
1.1 Cíle monografie	14
1.2 Historický exkurs	15
2. Gesta	21
2.1 Vztah mezi řečí a gesty	22
2.2 Klasifikace gest	23
2.2.1 Vávrovo mluvení beze slov	24
2.2.2 Pragmalingvistika Machové a Švehlové	24
2.2.3 Kaderkova gestická typologie	26
2.2.4 Klasifikace gest Hogrefeové	28
2.2.5 Kendonovo kontinuum	31
2.3 Gesta a metafory	33
2.4 Funkce gest	34
2.5 Gesta a osvojování jazyka	36
3. Pokusy o propojení gestiky a popisu řeči	37
3.2 Situace v české lingvistice	39
3.2.1 Neverbální složka výpovědi v gramatikách českého jazyka	40
3.2.2 Další publikace jazykovědné i nejazykovědné	43
3.3 Multimodalita a její teoretický podklad	46
3.4 Konstrukční gramatika jako nevhodnější model popisu řečové a neverbální složky	54
4. Afázie	58
4.1 Úvod	58
4.2 Afázie: jednotlivé typy	61
4.3 Metody výzkumu afází	64
4.4 Projevy afázie	65
4.4.1 Agramatismus	68
4.4.2 Další symptomy afázie a jejich výzkum	71
5. Gestika a afázie	73
5.1 Paralelní omezení řeči a produkce gest	74
5.1.1 Shrnutí výzkumu Ciconeho et al.	75

5.2	Kompenzace řeči pomocí gest	76
5.2.1	Cross-modal hypotéza vs. interface hypotéza	76
5.2.2	Trade-off hypotéza vs. hand-in-hand hypotéza	77
5.2.3	Přehled výzkumu gestikulace u osob s afázií	78
5.4	Augmentativní a alternativní komunikace (AAK)	84
6.	Vlastní výzkum: experimentální část	87
6.1	Popis participantů výzkumu	88
6.1.1	Pacient Mb1	89
6.1.2	Pacient Mb2	89
6.1.3	Pacientka Ztm	89
6.1.4	Pacient Mtm	90
6.1.5	Pacient Mw2	90
6.1.6	Pacient Mw1	90
6.2	Metoda	91
6.3	Zpracování dat	93
6.4	Výsledky	95
6.3.1	Hypotézy Jakobové et al. a jejich ověřování v češtině	101
6.4	Diskuse	106
6.5	Kvalitativní gestické profily participantů	108
6.5.1	Participant s afázií	109
6.5.1.1	Mb1	109
6.5.1.2	Mb2	115
6.5.1.3	Mtm	119
6.5.1.4	Ztm	122
6.5.1.5	Mw1	124
6.5.1.6	Mw2	125
6.5.2	Participant bez afázie	130
6.6	Frekvence slovních druhů a pádová diferenciací vzhledem ke gestikulaci	140
6.6.1	Vliv gest na frekvenci autosémantických slovních druhů	141
6.6.2	Pád	145
6.6.3	Pád substantiva v projevech afatických a neafatických mluvčích	146
6.6.4	Dílčí závěr	149
6.7	Počet replik, jejich komplexita ve výpovědích a délka výpovědí ve slovech	150
6.7.1	Analýza komplexity replik	154
6.8	Lexikální diverzita afatických a neafatických osob vzhledem ke gestikulaci	158
6.9	Tematická koncentrace textu, h-bod, deskriptivita a aktivita textu	163
6.10	Agramatismus, neologismy a další projevy afázie	166
6.10.1	Neologismy	166
6.10.2	Projevy agramatismu	168
6.10.3	Conduite d'approche	169
6.10.4	Fonemické parafázie	170
6.10.5	Sémantické parafázie	171

6.10.6	Citoslovce a negace	172
6.10.7	Gestikulace v souvislosti se symptomy afázie	173
6.11	Abstraktnost vs. konkrétnost substantiv a sloves	174
6.11.1	Abstraktnost vs. konkrétnost substantiv	174
6.11.2	Abstraktnost vs. konkrétnost sloves	175
7.	Závěr	180
	Rejstřík	185
	Literatura	188
	Seznam obrazových příloh	202
	Summary	204
	Přílohy	207
	Příloha č. 1.: Distribuce TTR u osob s afázií	207
	Příloha č. 2.: Frekvence jednotlivých lemmat u participanta Mb1	210
	Příloha č. 3.: Popis jednotlivých epizod animovaného seriálu <i>Ovečka Shaun</i>	210
	Epizoda č. 1 (S04E01, Cones)	210
	Epizoda č. 2 (S04E02, Caught Short Alien)	211
	Epizoda č. 3 (S04E03, Happy Birthday Timmy!)	212
	Epizoda č. 4 (S04E05, 3DTV)	212

„Je třeba soustavně zkoumat i též posunky doprovázející a doplňující projevy ústní při přímém styku s posluchačem.“

Teze Pražského lingvistického kroužku (in Vachek 1970, 44).

Věnováno památce prof. PhDr. Jana Kořenského, DrSc., nejen vynikajícího vědce, vnímavého a chápavého pedagoga, ale především vzácného člověka.

PODĚKOVÁNÍ

Na tomto místě bych rád poděkoval paní prof. PhDr. Martině Šmejkalové, Ph.D., vedoucí Katedry českého jazyka PedF UK, za kontinuální podporu v mém vědeckém úsilí. Za poskytnutí významné badatelské půlroční stáže děkuji též programu AKTION Czech Republic - Austria a jmenovitě svému vídeňskému mentorovi, panu prof. Stefanu Michaelu Newerklovi, jak za laskavé přijetí na vídeňskou slavistiku, tak za některé cenné podněty badatelské. Děkuji paní Mgr. Zuzaně Konůpkové, ředitelce Klubu afasie, za umožnění přístupu k osobám s afázií a za některé podnětné rady, jak s těmito lidmi komunikovat. Děkuji Mgr. Michalu Lázníčkoví za vtažení do víru afaziologické lingvistiky, PhDr. Jiřímu Miličkovi, Ph.D., za cenné rady ohledně využití jím konstruovaných statistických nástrojů i co se týká interpretace výstupů získaných kvantitativními metodami. Děkuji i třem pomocným vědeckým silám, které mi byly nápomocny při anotaci řečové i gestické stránky projevů všech participantů, jmenovitě to byli dva studenti oboru český jazyk - německý jazyk Dominik Karásek a Miluše Němcová a studentka oboru český jazyk - anglický jazyk Tereza Miškovská. Velké díky patří i oběma recenzentům, Mgr. Ing. Janě Horynové a Mgr. Adamu Křížovi, Ph.D., za cenné konstruktivní připomínky k mé práci. V neposlední řadě děkuji za neutuchající a láskyplnou podporu své manželce, Mgr. Jarušce Janečkové.

/1/ Úvod

V následujících pasážích nejprve představíme cíle monografie, uvedeme základní problémy týkající se našeho pole výzkumu a představíme rovněž historický přehled bádání v oblasti neverbálního vyjadřování se zaměřením na gestikulaci.

Ještě než se dostaneme k představení cílů této monografie, dovolíme si terminologickou poznámku: V dalším textu již budeme lišit modalitu řečovou od modalit neverbální; nebudeme tedy používat označení *verbální* z toho důvodu, že verbální jsou nejen přirozené jazyky mluvené, ale i jazyky znakové. Museli bychom tedy neustále činit distinkci verbální vokální vs. neverbální prostředky, což pokládáme za řešení neúsporné, nadto s vědomím, že verbální jsou ve své podstatě i komunikáty psané.

Namísto označení *neverbální* pak připadá v úvahu možnost používat konkrétnější označení *gestické*, avšak vzhledem k tomu, že zejména u afatických participantů alespoň okrajově reflektujeme i jejich mimiku, ponecháváme právě širší označení *neverbální*.

1.1 CÍLE MONOGRAFIE

Monografie si klade za cíl ukázat, že je potřeba zohledňovat neverbální složku řeči a na experimentech s afatiky ukázat, že gesta používají jako substituci řeči, kterou často není možné v komunikaci použít vzhledem k různé míře jejího poškození. Nejprve v kapitole 2 podáváme nástin vývoje uvažování o gestice a jejích funkcích v komunikaci, a to od antických filozofů přes 19. století a český strukturalismus až k současným autorům. Poté se v kapitole 3 zaměřujeme na různé přístupy ke klasifikaci prostředků neverbální komunikace, resp. zejména gestiky v užším smyslu, a díváme se také na to, jak s těmito prostředky pracují některé gramatické příručky češtiny. Po kapitole 3.3, uvádějící multimodální přístup k popisu komunikace v zahraničním i českém prostředí, se v kapitole 4 dostáváme k vymezení afázie, její klasifikaci a jejím typům s konkrétními ukázkami takových afatických projevů. Následující kapitola 5 se již zaměřuje na inspirativní výzkumy, které sledovaly používání gestikulace u osob s diagnostikovanou afázií, okrajově se zabýváme též znakovým jazykem v afázií.

V kapitole 6 naší práce je výzkum u afatických osob zaměřen na kompenzaci řečového deficitu pomocí gest, což je v českém prostředí první výzkum svého druhu. Publikace (s různými typy ukázek) tedy nabízí návod na to, jak takové konstrukce popisovat, dotýká se přitom i problematiky přepisu a notace řečových a zejména neverbálních prostředků. Práce slouží i jako návod pro další badatele či pracovníky, kteří se chtějí zabývat vztahem řečové a neverbální komunikace ať už v celé její šíři, nebo například pouze u určité specifikované skupiny, jako jsou např. pacienti s afázií. Předmětem našeho výzkumu je detailní analýza videonahrávek, jejich transkripce na rovině řečové i neverbální. Jádrem naší práce je ověřování hypotéz převzatých ze zahraničního výzkumu (Jakobová et al. 2011), který se týká toho, zda pacienti s afázií používají gesta v komunikaci záměrně proto, aby kompenzovali svůj řečový deficit, jaká konkrétní gesta k čemu používají atd. Výsledky výzkumu předpokládají široké využití v logopedii, afaziologii, lingvistice nebo u badatelů zabývajících se významem neverbální komunikace v její široké perspektivě, ale i v oblastech dalších. Pevně doufáme, že naší prací přispějeme k zaplnění značné mezer v praktických pokusech unifikovat popis prostředků řečové a neverbální komunikace s tím, že jsou netradičně popisována i data osob s diagnostikovanou poruchou řeči, resp. právě na ně je v práci kladen největší důraz. Symbiózou v popisu prostředků řečové a neverbální komunikace usilujeme mj. o to, podat jasný důkaz toho, že řečový proces jako komplex nelze bez nutné ztráty jistých poznatků popisovat bez ohledu na navázané prostředky neverbálního charakteru, tedy především gest.

Kromě kvalitativního pohledu zejména na různorodost gestické komunikace u osob afatických i neafatických nabízí monografie i kvantitativní zpracování projevů obou skupin mluvčích, přičemž jsou diskutovány ukazatele jako type/token ratio, tematická koncentrace textu a h-bod, deskriptivita a aktivita

textu, komplexita replik vzhledem k počtu výpovědí, resp. počet výpovědí vzhledem k průměrným délkám slov ve fonémech a další proměnné, a to vždy ve vztahu ke gestickému projevu dané osoby, resp. ve vztahu ke dvěma odlišným výzkumným skupinám.

Naše monografie pak budiž částečně i apelem k diskusi o změně stavu současných jazykových, resp. jazykovědných příruček pro češtinu, které by měly při proklamaci mluveného jazyka jako primárního modu vyjadřování systematicky a kontinuálně syntetizovat poznatky o obou fenoménech, tedy o řeči (ve smyslu mluvené realizace jazyka) a gestice.

Naše práce si jistě, zejména kvůli omezenému vzorku šesti osob s afázií a dvanácti mluvčích neafatických, neklade nároky na úplnost popisu. Je tedy daleko spíše inspirací pro badatelskou obec, co vše by bylo možné a vhodné zkoumat v afatických projevech jako komplexu různých modalit, zejména řečové a gestické.

1.2 HISTORICKÝ EXKURS

Vztah mezi gesty a řečí (tedy *parole*, nikoli jazykem jako systémem ve smyslu *langue*) je podrobován diskusi skrze celou historii myšlení. Vůbec první spisy na toto téma se zabývaly gesty profesionálních mluvčích, tedy řečníků a herců.

Starověká antická pojednání o rétorice jako *De Oratore* od Cicera nebo *Institutio Oratoria* od Quintiliana z 1. století n. l. udělovaly rady, které jsou v procesu trénování veřejných mluvčích používány dodnes. Pro Quintiliana a jeho následovníky byl „jazyk rukou“ jazykem univerzálním. Tato myšlenka byla velmi populární zejména v 17. a v 18. století a velmi poutavě o tomto tématu píše např. Umberto Eco ve své knize *Hledání dokonalého jazyka* (2001).

Vávra (1990, 20) rovněž zmiňuje *Institutio Oratoria* od Quintiliana. V něm šlo o uspořádání neverbálních projevů do kategorií míry, hojnosti, počtu, času apod., nicméně zůstalo pouze u nápadu, tedy v oblasti teorie.

Co se však v Quintilianově díle najít dá, je rozdělení oněch prostředků do dvou kategorií zcela praktických. První byla „*Omnium hominum communis sermo*“ (všem lidem společná řeč) a zahrnovala takové neverbální prostředky, kterými se bylo možné domluvit bez problémů i s někým ovládajícím naprosto odlišný jazyk. Druhá kategorie se nazývala „*Oratorum communis sermo*“ (řečníkům společná řeč) a byla to kategorie výlučná, srozumitelná především vzdělancům majícím již zkušenosti s veřejnými projevy (Vávra 1990, 21).

Jednou z teorií vzniku jazyka,¹ jež pro naši práci obecně nejsou příliš důležité, je také tzv. gestická teorie Ginnekenova (1907) připisující gestům velkou

1 Dosud nebylo spolehlivě prokázáno, jestli vznik jazyka proběhl na jednom místě a šířil se z tohoto místa dále, nebo zda ke vzniku jazyka došlo na více místech zároveň, tudíž by

roli v počátečních stádiích vývoje člověka (viz k tomu i Černý 1996, 32–33). Podle Ginnekena používal člověk v prvotní fázi pouze gestikulaci, pak písmo (resp. primitivní značky zaznamenávající gesta na principu dnešní fonetické transkripce) a až poté došlo k rozvoji jazyka mluveného. K debatě na toto téma přispívá i Marková (2007, 94), zmiňující Giambattistu Vica, který tvrdil, že lidé v raných historických stádiích nekomunikovali prostřednictvím slov, nýbrž že řeč vznikla z němých gest jakožto znakového jazyka, tedy gest majících nějaký vztah k myšlenkám, jež lidé potřebují vyjádřit. Později se z těchto „němých aktů“ vyvinula slova. Černý (1996, 33) píše, že je sice pravdou, že u mnoha orálních² kultur (myšleno pohledem západní, grafocentrické³ kultury) hraje gestikulace úlohu velmi důležitou, avšak podle něj neexistuje kmen, který by používal pouze tento způsob dorozumívání. Gesta tak podle něj spíše ony jazyky doplňují a slouží k upřesňování předávaných informací, což je názor zcela kompatibilní s převládajícím fonocentristem, do značné míry přehlížejícím existenci znakových jazyků jako přirozených jazyků zejména neslyšících osob. Na debatě o souvislosti gest a znakových jazyků však ještě dále v práci poukážeme na to, že používání gest bylo tedy míněno jako reprezentace dřívějšího, „přirozeného“ stavu jazyka (McElvenny 2021). Takové hypotézy zdůrazňují podobnosti mezi gesty a řečí: ostatní části těla pak mluvčím pouze pomáhají, zatímco ruce mohou většinou „mluvit“ samy. Nepoužíváme je snad k požadavkům, slibům, hrozbám, rozkazům, vyjádřením averze nebo strachu, otázky či zamítnutí ve smyslu Austinova (2000) stěžejního díla *Jak udělat něco slovy?*

Gesta by nicméně mohla konstituovat primitivní způsob komunikace sdílený lidským pokolením i říší zvířat. Síla gest ve vyjádření pocitů jim totiž dává kvalitu samotného jazyka, i přes to však „jazyku emocí“ není možné úplně porozumět; lidská specifická tak musí být nalezena někde jinde než např. v pláči nebo v pohybech těla.

Už Herder (1772) ve svém díle zaznamenal, že malé děti si mumlají různé zvuky a projevují tak své emoce podobně jako zvířata, nicméně řeč, kterou se postupně učí od dospělých jedinců, je přece jen něco jiného. Výše zmíněné

prajazyků bylo hned několik. První uvedená teorie se nazývá monogenetická (Trombetti 1905), druhá polygenetická (Gumplowicz 1963). Monogenetická teorie je přitom nahlížena jako méně pravděpodobná a lingvisté i antropologové mají převážně za to, že ke vzniku jazyka došlo na více různých místech světa než pouze na místě jediném (Lopiccolo 2016), z čehož pak plyne předpoklad, že každá z velkých jazykových rodin disponuje svým vlastním prajazykem. V souvislosti s tím se také hovoří o tzv. nostratické teorii (Blažek 1983; Greenberg 2005), hledající společný původ indoevropských, afroasijských, kartvelských, altajských a dalších jazyků.

2 Viz k tomu např. poutavé úvahy Ongovy (2006).

3 Grafocentrismus je myšlenkový proud obhajovaný např. francouzským filozofem Derridou (1999), podle něhož vynález (knih)tisku a následný rozvoj typografie hraje zásadní úlohu v tom, jak jsme se jako společnost naučili vnímat, zpracovávat, třídit a předávat informace. Protikladem tohoto proudu je pak tzv. fonocentrismus, který důležitější úlohu ve výše zmíněných procesech přiznává jazyku mluvenému, nikoliv psanému (resp. tištěnému).

zvuky je totiž třeba odlišovat od zvuků hezitačních, které děláme spíše nevědomě v případech, kdy jsme nervózní atp. U dětí totiž, ještě před rozvinutím řeči, představují gesta a ony zvuky jediné možnosti, jak vyjádřit své potřeby a pocity.

Tato vlastnost gest, tedy jejich bytí primitivním jazykem, nebo dokonce „jazykem zvířat“, je přitom zdůrazněna v díle Diderotově (2004). Názory na tuto problematiku se samozřejmě rozcházejí, a to do dvou základních proudů – behavioristů a stoupců tzv. vrozenosti jazyka. Argumenty obou názorových skupin se budou objevovat i v průběhu této práce, jelikož něco jako vrozenou schopnost rozvíjet vlastní gestiku je zřejmě možné předpokládat, na druhou stranu by tato schopnost sama o sobě neznamenal nic, pokud by nebyla řádně a důsledně rozvíjena procesem učení. Cílem této práce však není rozhodnout ve prospěch jednoho z těchto protichůdných přístupů, jako spíše zvážit přínosy obou proudů k naší sledovaným výzkumným cílům.

Jedním z důvodů, proč předpokládat vrozenou predispozici k učení se jazyka, je podle Smolíka (2010) to, že lidský jazyk je druhově specifický fenomén: žádný jiný druh totiž nedisponuje srovnatelným symbolickým systémem. Navíc k osvojování jazyka dochází poměrně rychle: kolem prvního roku života dítěte se objevují první slova a kolem čtvrtého roku již dítě používá relativně složitá souvětí. Proces osvojování rovněž vede v různých situacích ke značně podobným výsledkům. To, že vrozené predispozice mají na zvládnutí jazyka relativně značný vliv, je podpořeno rovněž faktem, že jsme schopni mezi jazyky vysledovat řadu podobností, univerzálních vlastností. Jedním z nejvýraznějších argumentů pro vrozenost jazyka je argument omezené zkušenosti, tedy předpoklad, že dětem nemůže stačit zkušenost se slyšeným jazykem k tomu, aby si byly schopny odvodit pravidla, kterými se jazyk řídí. I když byla značná část argumentů pro vrozenost jazyka zpochybněna, nedá se říct, že by byly tyto argumenty přímo vyvráceny. Ve shodě se Smolíkem (2010) tak máme za to, že otázkou pro kognitivní vědy dnes není sama otázka vrozených predispozic pro učení se jazyka, ale spíše to, jaká je přesná povaha oněch biologických predispozic pro osvojení jazyka.

Otázku vrozenosti gestiky diskutuje ve své práci i např. Corballis (2003). Předpoklad, že gestická komunikace předchází řečovým schopnostem, je v jeho přístupu nazván evolučně-historickou hypotézou. Podle této hypotézy mohla gesta sestávat z relativně izolovaných znaků až do doby před zhruba dvěma miliony let, kdy se jednak zvětšila velikost mozku, jednak začal proces migrace z Afriky. To podle jeho teorie vedlo k různým kombinacím gest a vytvořily se tak nové významy, a možná i počátky vyprávění, z čehož se nakonec zrodila syntax. Corballis tedy tvrdí, že to byl vývoj syntaxe, snad v kontextu gesta, který pomohl pozvednout lidskou kulturu na úroveň složitosti mnohem vyšší, než je úroveň našich předků. A pravděpodobně to byl přechod k autonomii řeči, jenž vedl k dramatické kulturní změně před 50 000 lety.

Tento předpoklad je podpořen i dalšími argumenty. Tak např. Iversonová a Goldin-Meadowová (1998) přinášejí poznatky o tom, že od narození nevidomí mladiství produkují v rozhovoru s osobami bez zrakového poškození a jinými nevidomými osobami tatáž gesta. Vidomí, osleplí a od narození nevidomí sportovci vykazují podobné neverbální projevy jak při vítězstvích, tak při porážkách v různých typech disciplín. Při neverbálním vyjadřování po porážkách se ukazují u vidomých sportovců kulturně podmíněné rozdíly, přičemž nejzřetelnější neverbální projevy jsou patrné u sportovců s vrozenou slepotou, nejméně zřetelné jsou pak u vidomých sportovců ze západních společností.

Můžeme tedy říct, že gestické jednání lze považovat za vrozené, ale také specificky kulturně ovlivňované. Jak vizuální vlivy, tak sociální normy chování v rámci nějakého konkrétního kulturního okruhu ovlivňují charakteristiku používaných gest (Hogrefeová 2009). To je podle našeho mínění jeden z argumentů, proč gestiku nahlížet jako mód rovný řeči.

Zakladatel lingvistického výzkumu znakového jazyka v USA William Stokoe do této debaty přispěl velmi zajímavou myšlenkou, podle níž gesta vysvětlují původ jazyka daleko lépe než slova, která sice možná dokáží osvětlit lexikální sémantiku, ale nikoliv syntax – to dokážou právě až gesta, jelikož implikují jisté vlastnosti zakódované přímo do naší tělesné existence. Gesto je tedy schopno vysvětlit syntax tělesně,⁴ namísto aby ji kódovalo do arbitrárního sledu fonémů, a navíc je znakový jazyk nutné vnímat jako „přirozenější než mluvené jazyky, protože znak často obsahuje vizuální klíč k tomu, co značí“ (Stokoe 2001, 177; cit. z Fulka 2017, 171; viz i iniciační práci Stokoe, 1972).

Diderot ve své knize (2004) představil experiment s modelovým němým komunikantem (k tomu i Fulka, 2017), kterému by bylo možné porozumět jen pomocí významů gest. I např. k objednávání nápoje v restauraci je nejprve nutné před samotným řečovým požadavkem upoutat číšnickovu pozornost neverbálními prostředky. Z účinku gest, tedy perlokuce v Austinově smyslu, by bylo možné vyvozovat, jaká je úspěšnost komunikačního (ilokučního) záměru, což by se mohlo zdát jako nejlepší způsob vyjadřování oněch záměrů. Nicméně gesta a řeč se nemohou zcela vzájemně substituovat, protože každá z těchto smyslových modalit má své specifické charakteristiky.

J. K. Lavater (1999) přišel s tzv. principiálními rysy,⁵ tedy podle vzhledu člověka určoval jeho inteligenci atd., nicméně pouze ze statického pozorování. G. Ch. Lichtenberg (1783, 2004) však ono fyziognomické popisování napařl jakožto neadekvátní s tím, že je důležité věnovat pozornost souhře pozic, mimiky a gest a vztahům mezi nimi, tedy i malým relacím – zabývá se nicméně

4 Platí to i např. pro slovosled českého znakového jazyka. Za základní typ slovosledu je možné považovat slovosled S-O-V (tj. subjekt-objekt-sloveso, tedy např. *Jirka + míč + držet*), v případech tematizace bývá využit i slovosled O-V-S (*Míč + držet + Jirka*). Diagramatická ikonocita na úrovni syntaxe tedy souvisí zejména právě se slovosledem (viz k tomu Fidler 2017).

5 Lavater je vnímán rozporuplně nejen proto, že pojímal neverbální projevy pouze staticky, nikoliv dynamicky a v relacích k dalším neverbálním projevům, ale také proto, že jeho teorie v 19. století a později sloužily jako základ pro různá rasistická, eugenická hnutí.

i relacemi velkými. Gesta doprovázející řeč jsou však, jak již bylo naznačeno, považována za specifickou modalitu a jsou vyhrazena zejména k vyjadřování emocí. Tento gestický mód v lidském bytí se podobá zvířecí komunikaci a v rámci jeho studia byla navržena hypotéza o fylogenezi lidského chování (k tomu Vávra 1990, 29–31).

Další důležitou osobností v historii mluvení beze slov byl bezpochyby Charles Darwin. Sestavil dílo *The Expression of the Emotions in Man and Animals* (1872; česky 1964; kritiku viz např. in Ekman 2009), kde popisuje jednotlivé neverbální projevy a jejich původní funkce, které se však již vytratily a zůstala tak „pouze forma bez obsahu“. A právě tento názor, totiž že gesta, mimika a pozice jsou prováděny pouze nevědomě, bezúčelně, byl značně kritizován (k tomu Vávra 1990, 41–42). To, že uživatelé neverbální projevy provádějí intencně, zůstalo mimo Darwinovu pozornost.

Darwin v tomto kontextu uvádí, že zvykové užívání artikulovaného jazyka je člověku vlastní; takový člověk však používá v souladu s vývojově nižšími zvířaty neartikulované výkřiky k vyjádření určitých významů, a to právě za pomoci gest a také svalů v obličeji, tedy svalů mimických. To velmi dobře koresponduje s jednoduchými a živelními pocity, jež jsou však rovněž do jisté míry spojeny s naší vyšší inteligencí, o čemž podrobně pojednávají např. Ekman a Friesen⁶ (1969) a další, kteří se zabývali mimickými výrazy (facial expressions). V této práci se však soustředíme primárně na gestické prostředky v užším smyslu, tedy na pohyby rukou a částí rukou.

Podle Vávry (1990, 43) nastává průlom ohledně uvažování o gestech v roce 1900, kdy Wilhelm Wundt vydává dílo *Völkerpsychologie*, kde obsáhle pojednává o důležitosti zkoumání neverbálních projevů se stejným úsilím jako projevů řečových. Podobně jako Darwin měl Wundt za to, že primární funkcí přirozených gest není komunikovat pojem, ale spíše vyjádřit nějaké emoce, resp. soubor či souhrn emocí. Gesta jsou primárním a především afektivně⁷ působícím vyjádřením a pouze sekundárně se gesto stává vyjádřením konceptuálním. Gesta podle něj mohou vyjadřovat obsahy vědomí stejným způsobem jako slova našeho řečového projevu (Wundt 1973, 146). Vyjádřeno slovníkem současných teorií to znamená, že se jak gesta, tak slova vztahují k mentálním reprezentacím konstituujícím myšlení. „Jazyk gest“ tudíž funguje tak, že exponuje variace z jedné kultury do jiné. To samozřejmě probíhá podle jistých pravidel a umožňuje to, stejně jako např. proces psaní, substituci viditelných znaků za symbolické významy.

Z tohoto úhlu pohledu lidská komunikace sestává, v různých proporcích, z řečového a neverbálního chování, což je myšlenka výrazně rozvíjená např. v Birdwhistelově (1970) kinezice, o čemž ještě dále pojednáme v kapitole 3.3 (podrobnou revizi viz rovněž v Gendronové a Barrettové 2009).

6 Pro obsáhlou revizi Ekmanova díla viz např. Gendronová a Barrettová (2009).

7 Tedy vyjádřením aktuálního emočního rozpoložení člověka.

Vávra (1990, 44) doplňuje, že z lingvistů dále debatu o lingvistické důležitosti gest rozvíjel např. E. Sievers (1903-1919), fonetik, který zkoumal neverbální projevy z hlediska jejich průběhu a souvislosti se slovy. Gesta podle něj zpravidla vytvářejí uzavřené křivky: elipsy, osmičky atd. Místa, kde by měla být při recitaci realizována, se podle něj dají snadno dohledat i v psaných textech, zejména v básních. Dobrý recitátor by je měl vždy vytušit a studium jeho projevu by mohlo přinést řadu nových poznatků. Nutno dodat, že se v tomto případě jedná o stylizovaný, umělecký přednes, tedy zdaleka ne tak vhodný výzkumný materiál jako např. běžně mluvená řeč.

/2/

Gesta

V této kapitole ukazujeme, jak se v historii měnil náhled na gesta, jejich používání a klasifikaci, kulturní diferenciaci a další aspekty. Věnovat se budeme spíše těm pojetím, která se nějakým způsobem vztahují k popisu řečového procesu, resp. těm, jež se u popisů řeči objevují, a to zejména s rozvojem multimodálního přístupu ke komunikaci. Pro tuto oblast výzkumu gest se etablovalo spojení *gesture studies*. Stranou tak zůstanou příručky typu Calero (2005) nebo Lewis (2004), které tvrdí, že je tato modalita sice důležitější než samo řečové vyjadřování, avšak pojednávají o neverbální komunikaci pouze z perspektivy komunikační úspěšnosti člověka v určité situaci. Silný proud představuje rovněž náhled gestiky a zejména mimiky jako jazyka emocí, viz k tomu Ekman (2003, 2004, 2015 aj.), viz také kompendium nazírající neverbální chování zejména jako afektivní projevy (Harriganová et al. 2005).